

ҒТАХА 03.20.00

DOI: <https://doi.org/10.62724/202610103>

Калменов Мурат Дабылович^{*1}

Тарих ғылымдарының кандидаты, PhD, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан, kalmenoff@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9446-5500

ЖАЙЫҚ ӨЗЕНІ АЛҚАБЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДЫҢ ТАРИХИ ТОПОГРАФИЯСЫ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақала Батыс Қазақстан аумағында орналасқан ортағасырлық қалалардың археологиялық материалдарына тарихи-топографиялық аспектіде талдау болып табылады. Қазақстанның Батыс өңіріндегі ортағасырлық қалалық мәдениетті жан-жақты зерттеу Отандық археологияның өзекті мәселелерінің бірі. Осы мәселенің шеңберінде кешенді археологиялық зерттеулер жүргізу үшін тарихи-мәдени мұра ескерткіштер көп тіркелген перспективалы аймақ – Жайық өзенінің бассейні. Мақалада қалалық орталықтардың пайда болуына және орта ғасырлардағы урбанизациялық процесстердің ерекшеліктеріне, атап айтқанда қалалардың топографиясында жүз берген өзгерістерге, жаңа құрылымдық элементтердің пайда болуына қысқаша талдау берілген. Сауда, оның ішінде халықаралық сауда көбінесе ортағасырлық қаланың қалыптасуына және өмір сүруіне үлкен ықпалын тигізді. X ғасырдан бастап өңірде жергілікті, аймақтық және халықаралық сауданың дамуы нәтижесінде қалалар қалыптаса бастады. Қаланың өмірі, оның әл-ауқаты мен өркендеуі саудаға байланысты болды. Өңірдің қалалары Орталық Азияның ортағасырлық қалаларынан даму деңгейі кем болмағандығын соңғы жылдары жүргізілген археологиялық зерттеулер дәлелдеді. Мақалада өңірдің ортағасырлық қалалары туралы мәліметтерге және олардың орналасқан жерін баламалап анықтайтын жазбаша дереккөздерге де шолу жасалады. Солтүстік-Шығыс Каспий маңы тарихи-географиялық шағын ауданының ортағасырлық қалаларын жүйелеуге әрекет жасалды.

Кілт сөздер. Археология, орта ғасырлар, Қазақстанның Батыс өңірі, Жайық өзенінің бассейні, Сарайшық, Ақтөбе-Лаэти, Жайық

Калменов Мурат Дабылович^{*1}

Кандидат исторических наук, PhD, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Казахстан, kalmenoff@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9446-5500

ИСТОРИЧЕСКАЯ ТОПОГРАФИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ БАССЕЙНА РЕКИ ЖАЙЫК

Аннотация. В представленной статье публикуются анализ археологических материалов средневековых городов, представленного на территории Западного Казахстана в историко-топографическом аспекте. Изучение городской культуры в Западном регионе Казахстана является одним из актуальных направлений в отечественной археологии. В рамках данной проблемы перспективным регионом для проведения комплексных исследований является бассейн реки Жайык, на территории которой зафиксировано множество памятников историко-культурного наследия. В статье представлен краткий анализ возникновения городских центров и особенности урбанизационных процессов периода средневековья, а именно изменения в топографии

городов, появление новых структурных элементов. Торговля, в том числе и международная, зачастую определяла жизнь средневекового города. Начиная с X века в регионе в результате развития местной, региональной и международной торговли начали сформироваться города. Во многом от торговли зависела жизнь города, его благополучие и процветание. Это были города, не уступавшие по размерам большинству средневековых городов Центральной Азии. В статье также приводится обзор письменных источников, имеющих сведения о городах и определения их местоположения. Предприняты попытки систематизировать средневековые города Северо-Восточного Прикаспийского историко-географического микрорайона.

Ключевые слова. Археология, Средневековье, Западные регионы Казахстана, бассейн реки Жайык, Сарайшык, Актобе-Лаэти, Жайык.

Kalmenov Murat Dabylovich*1

Candidate of Historical Sciences, PhD, West Kazakhstan Technological and Innovative University, Uralsk, Kazakhstan, kalmenoff@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9446-5500

HISTORICAL TOPOGRAPHY OF MEDIEVAL TOWNS IN THE BASIN OF THE ZHAIYK RIVER

Abstract. The presented article publishes an analysis of the archaeological materials of medieval cities, represented on the territory of Western Kazakhstan in the historical and topographic aspect. The study of urban culture in the Western region of Kazakhstan is one of the most relevant areas in Kazakh archaeology. Within the framework of this problem, a promising region for conducting comprehensive research is the basin of the Zhaiyk River, on the territories of which many monuments of historical and cultural heritage are recorded. The article presents a brief analysis of the emergence of urban centers and the features of urbanization processes during the Middle Ages, namely, changes in the topography of cities, the emergence of new structural elements. Trade, including international trade, often determined the life of a medieval city. Starting from the 10th century, cities began to form in the region as a result of the development of local, regional and international trade. In many ways, the life of the city, its well-being and prosperity depended on trade. These were cities that were not inferior in size to most medieval cities in Central Asia. An overview of written sources with information about cities and their location is provided. Attempts have been made to systematize the medieval cities of the Northeastern Caspian historical and geographical microdistrict.

Key words. Archeology, Middle Ages, Western regions of Kazakhstan, Zhaiyk River basin, Saraishyk, Aktobe-Laeti, Zhaiyk

Кіріспе. Қазақстанның Батыс өңірі ежелгі дәуірден Орталық Азия мен Шығыс Еуропа халықтары мен мәдениеттерін байланыстыратын маңызды аймақ рөлін атқарып келеді. Бұл аймақтың жалпы тарихы туралы мәліметтер қазіргі уақытқа дейін негізінен тек жазба немесе картографиялық деректерден ғана белгілі, ал ондай мәліметтер өңірдің ертедегі тұрмыс-тіршілігі мен мәдениетін, сонымен қатар, этникалық тарихының жекелеген тұстарын тарихи тұрғыда қайта қалпына келтіру үшін жеткіліксіз. Қазіргі Отандық тарих ғылымында зерттеушілер өңірді ортағасырларда мекендеген этникалық топтардың бір-бірімен өзара байланысы мен қарым-қатынасы туралы күрделі әрі пікірталас тудыратын мәселелерді негізінен жазба және тілдік деректерге сүйеніп айту

үрдісі қалыптасқан. Ал, өңірдің археологиялық деректерінің аздығынан бұндай пікірталасқа осы күнге дейін материалдық мәдениетіне толық әрі жеткілікті көңіл бөлінбей келген. Өз кезегінде бұл үрдіс ортағасырлық өңіртаихын қайта қалпына келтіру үшін басты дереккөзі болып саналатын археологиялық материалдар әліде ғылыми айналымға толық енгендігін көрсетеді.

Қазіргі таңда жаңа археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қордаланған материалдардың жинақталуына байланысты өңірдің тарихи үдерістеріне қатысы бар ескерткіштерді мұқият зерттеп, оларды жаңа талаптар негізінде ғылыми айналымға енгізу мәселесі туындалып отыр.

Соңғы жылдары табылған жаңа археологиялық материалдарды талдау өңірде ортағасырларда өмір сүрген тұрғындардың тұрмысы мен мәдениеті туралы түсінігімізді кеңейтуге мүмкіндік береді. Бұл мәселені талдап шешуде, яғни Батыс Қазақстандағы X-XIV ғасырларға жататын қалалық мәдениеттің ескерткіштерін зерттеу барысында көшпелі және отырықшы этникалық топтардың өзара байланысы туралы әлі зерттелмеген мәселелерді зерделеп, ғылыми айналымға енгізу өте маңызды болып табылады. Бұл бірінші кезекте археологиялық деректердің ақпараттық құндылығының жоғары болуынан, ал екіншіден, археологиялық ескерткіштердің әлі толық зерттелмеуінен тақырыптың өзектілігін арттырып отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістер. Зерттеудің методологиялық негізін тарихи құбылыстардың даму үдерісі мен өзара байланысында қарастыруға мүмкіндік беретін нақты тарихи таным принципі құрайды. Методологиялық ұстанымдар ретінде объективтілік пен жүйелілік принциптері қолданылды. Бұндай тәсіл жиналған материалдарды жүйелеуге және салыстырмалы түрде талдау жүргізуге мүмкіндік берді. Мақала Жайық өзені алқабында әр жылдарда жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары барысында алынған материалдар және өңірге қатысты жазба және картографиялық деректер негізінде жазылды. Зерттеу барысында бір қатар әдістер қолданылды. Алдымен, археологиялық қазба және барлау, стратиграфиялық қазба тәсілдері арқылы мәдени қабаттардың құрылымы және мерзімделуі негізінде айқындалды. Ортағасырлық урбанизация белгілерін жүйелеу барысында материалдық деректерді талдау тәсілдермен ұсыну қолданылды. Бұл өз кезегінде алынған мәліметтерді тереңірек түсіндіруге және олардың арасындағы заңдылықтарды көрсетуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің дерекнамалық базасын соңғы отыз жыл ішінде қазақстандық археологтардың зерттеу жұмыстары барысында жинақтаған материалдар құрайды. Бұл мәліметтер қатарына Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің (Атырау қ.), Батыс Қазақстан тарих және археология орталығының (Орал қ.) және Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының қызметкерлері жүзеге асырған ғылыми-зерттеу жобаларының нәтижелері енген. Мақалада Қазақстанның Батыс өңірінде орналасқан ортағасырлық қалаларда жүргізілген қазба және барлау жұмыстарының нәтижесінде алынған материалдарды талдап олардың тарихи топографиясына сипаттама беруге көңіл бөлінді. Зерттеліп отырған ескерткіштерге құрылымдық жағынан XIII-XIV ғғ. белгіленетін қалалар кіреді.

Қалаларды сипаттап талқылау. Бүгінгі таңда археологтарда Қазақстанның батысындағы ортағасырлық қалалық мәдениет болғандығы туралы сенімді түрде айтуға жеткілікті материалдар қордаланған. Бұл бағыттағы ірі көлемдегі зерттеулер XX ғасырдың соңғы жылдары мен XXI ғасырдың басында жүргізілді. Оларға – Қызылқала, Кетікқала, Сарайшық, Ақтөбе-Лаэти және Жайық қалалары жатады [1].

Жайық өзені алқабы. Сарайшық (Сарайжүк) қаласы. Бұл ескерткіш қазіргі кезде 100 гектардан астам аумақты өзішіне қамтиды. Археологиялық зерттеу жұмыстары

негізінде қаланың мерзімделінуі XIII-XVI ғасырлармен белгіленеді. Қала Жайық өзенінің оң жағалауында, қазіргі Атырау қаласынан 55 км жерде орналасқан. Қаланың аумағындағы кеңкөлемді археологиялық зерттеу жұмыстары XX ғасырдың 90-жж. Ортасынан осы күнге дейін жүргізіліп келе жатыр. Қаланы кешенді түрде зерттеу және нысандарды реставрациялау мақсатында 2019 жылы Республикалық деңгейде ашық аспан асты музей кешені ұйымдастырылды. Өкінішке орай, қаланың тікелей өзен жиегінде орналасуы, Жайық өзенінің маусымдық сулары жыл сайын қаланың мәдени қабаттарын шайыпкетуде. 2017–2020 жж. осы мәселенің алдын алу мақсатында өзеннің жағасында темір-бетоннан тұратын бөгет құрылды.

Сарайшық қаласы көпқабатты. Мәдени қабаттың қалыптасуы көпжылдық күрделі тарихи үдеріс болып табылады. Қала бірнеше ғасыр бойы өмір сүріп, бірнеше рет гүлдену мен құлдырау кезеңдерін басынан өткізген. Тарихи кезеңдерде қала қираудан кейін қайта қалпына келу іорын алған.

Сарайшықта жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде Қазақстандағы Алтын Орда дәуірінің урбанизация үдерісінің тарихы туралы құнды мәліметтер, сонымен қатар, қаланың Шығыс пен Батыстың ортағасырлық өркениет орталықтарымен сауда-экономикалық және мәдени байланыстарының дамуына қатысты мол материалдар алынды. Қала аумағында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде нумизматикалық материалдармен қатар тұрғындардың тұрмыстық заттары да көптеп табылды: өсімдік пен жануар бейнелерімен, араб жазуы мәтіндерімен безендірілген керамикалық бұйымдар (құмандар, хумдар, қазандар, шәйнектер, құмыралар, шамдар мен түбек, кеселер), Трапезунд пен Қырым амфораларының фрагменттері, Қытай фарфорынан жасалған тостағандардың сынықтары, сондай-ақ сүйектен, темірден және қоладан жасалған бұйымдар. Қаланың даму кезеңдерін археологиялық материалдар негізінде екі дәуірге бөлуге болады – XIII–XIV ғғ. (Алтын Орда кезеңі) және XV–XVI ғғ. (Ноғай кезеңі) [2, 3, 4, 5]. Жоғарыда айтқанымыздай, Сарайшық қаласы орнында ашық аспан асты музей кешені ұйымдастырылып, оның қызметкерлері тарапынан жаңадан нысандар ашылып оларды қайта қалпына келтіру (реставрация) жұмыстары қолға алынуда.

Лаэти (Ақтөбе) қаласы. Ескерткіш Атырау қаласы, Томарлы кентінің шығыс бағытында орналасқан. Бұл археологиялық ескерткіш кейбір зерттеушілердің пікірі бойынша қолөнершілер қонысының қалдықтары болып табылады [6]. Қала шамамен XIV ғасырдың басында Каспий теңізі суының деңгейі көтерілуі салдарынан жойылған болуы мүмкін. Қаланың мәдени қабаты жақын жылдарға дейін ерекше жақсы сақталып, оның нысандары қазбалармен бүлінбеген, өйткені атап өткеніміздей, ескерткіш ұзақ уақыт су астында жатқан. XX ғасырға келіп табиғи және антропогендік әсерден, сонымен қатар, жануарлардың таптауы, жол салу мен бау-бақша егудің салдарынан ескерткіштің нысандары бұзыла бастаған. Қаланың мәдени қабатының қалыңдығы 15 см-ден 60 см-ге дейін болып, ол сары түсті сазды құмнан тұрады, құрамында жануарлар сүйектері, металл және керамикалық бұйымдардың сынықтары кездеседі. Ескерткіштің ерекшелігі – көне қоныс құрылыстарының жоспары салыстырмалы түрде жақсы сақталуы және құрылыстардың қабырғалары жер бетінде айқын көрінеді. 1960-жылдардан бастап бұл жерде М.С.Мершиев, Л.Л.Галкин және В.К.Афанасьев сынды мамандар зерттеу жұмыстарын жүргізген [7, 8].

2017 жылғы далалық маусымдағы зерттеу жұмыстары қаланың солтүстік бөлігінде жүргізілді. Қазба жұмыстары кезінде мәдени қабаттың құрамында тұрмыстық қалдықтар – күлдің қалдықтары, жануарлар (негізінен қой-ешкі, сонымен қатар жылқы, түйе, сиыр) мен балықтардың сүйектері және керамикалық ыдыс-аяқ сынықтары табылды. Қазба алаңының жоғарғы горизонты толық тазартылғаннан кейін барлық аумақта құрылыс қабырғаларының контурлары анықталды. Тазартылған құрылыс орындарының барлық

бөлмелерінде жылыту жүйесі – кан (бөлмелерді жылыту каналдары) болғандығы анықталды. Сонымен қатар, тазарту жұмыстары кезінде қазбаның бүкіл аумағында жасыл патинамен жабылған металл қождары қалдықтары көптеп табылды [9, 10].

Жайық қаласы. Ескерткіш Батыс Қазақстан облысының орталығы – Орал қаласының іргесінде орналасқан. Бұл ескерткіш алғаш рет 2002 жылы Ә.Марғұлан атындағы Археология институтының және облыстық тарихи-өлкетану музейінің бірлескен Орал археологиялық экспедициясы зерттеу жұмыстарын жүргізген, кейін ала, Батыс Қазақстан тарих және археология орталығының қызметкерлері зерттеу жұмыстарын жалғастырды [11, 12, 13, 14]. Ескерткішке 2005 жылы «Жайық» атауы берілді. Жайық қаласы төменгі Хвалын кезеңіне жататын теңіздік аккумулятивтік жазықта, Жайық өзенінің ірі жайылмалық тармағы қалыптастырған биік жағалауда орналасқан. Қазіргі таңда, бұл жердегі терраса толығымен шайылып кетіп, оның іздері Жайық өзенінің бойымен жоғары және төменге қарай аңғар баурайларында ғана байқалады. Оңтүстігі мен оңтүстік-шығысынан Жайық өзені террасасының жиегі, ал қалған жағынан табиғи жыралар қаланың аумағын шектеп тұр. Құрылыстың іздері анық байқалатын аумақ шамамен 10 гектарды құрайды. Қаладан 2 км батысқа қарай, Желтау (Свистун гора) тауының басында қаланың зираты орналасқан [11]. Археологиялық зерттеу жұмыстары барысында қаланың аумағында бірнеше тұрғын, қоғамдық және шаруашылық нысандар анықталған. Олардың қатарына кірпішті, әк-тасты және қыш ыдыстарды күйдіретін пештер, қала моншасы, тұрғын үйлер, қала зиратындағы кесенелер жатады [15, 16].

Ортағасырларда өмір сүрген қалалардың инфрақұрылымы туралы жазба деректерді талдау нәтижесінде Жайық қаласының аумағы қазіргі таңда сақталған құрылыс қалдықтарының шекарасымен шектелмей, едәуір үлкен болуы мүмкін деген болжам жасауымызға болады.

Нәтижелер және оларды талқылау. Ортағасырлық қалалар мен елді мекендер туралы мәліметтер жоғарыда атап өткеніміздей жазба және картографиялық деректерде көптеп кездеседі. Бұндай материалдардың барлығын біріктіріп, оларды талдап, қорытындылау үшін арнайы әдіс қажет сияқты, өйткені, Батыс өңірдің ортағасырлық қала мәдениеті аймақтың географиялық орны, табиғи-климаттық жағдайы, отырықшы және көшпелі этникалық топтардың тұрмыстық ерекшеліктерін естен шығармауымыз керек.

Алдымен Шығыстың ортағасырлар қаласының инфрақұрылымы туралы жазба деректерге сүйенсек. Закария Казвинидің жазуынша, қала – бұл «екі қаладан тұрады: бірі екіншісінің ортасында орналасқан (их–дахума фи васат ал–ухра). Кіші қала (ал–мадина ас–сугра) шахристан деп аталады. Оның бекініс қабырғалары мен бірнеше қақпалары (абваб) болады. Ал үлкен қала (ал–мадина ал–кубра) кішісін қоршап тұрып, оның да бекініс қабырғалары мен қақпалары бар. Үлкен қаланы барлық жағынан жүзімдіктер мен бақтар қоршайды, ал оларды өз кезегінде егістік алқаптар қоршайды» [17].

Йакут ал–Хамави кахандиз (кухандиз) терминін түсіндіре келе былай дейді: «Бұл терминнің негізгі мағынасы – қаланың ортасындағы цитадель (бекініс) айтады. Бұл атау Хорасан мен Мауереннахр тұрғындарының тілінде осылай айтылады, бірақ жергілікті тұрғындардың көпшілігі оны «кухандиз» деп береді. Бұл «ескі бекініс» дегенді білдіреді, мұндағы «кухун» – «ескі», ал «дуз» (даз) – «бекініс». Кейін ал, уақыттың өтуімен бұл атау қалалардың цитадельдерін білдіретін болды, бірақ қала сыртындағы бекіністерді емес...» Ортағасырлық деректерде біз Балхтың кухандизі, Самарқандтың кухандизі, Бұхараның кухандизі секілді мысалдарды кездестіреміз, бұл олардың ішкі қаланың (шахристанның) ортасында орналасқанын көрсетеді [17]. Сипаттама берілген бұндай

қалалар Түркі кезеңінде – X ғасырда қалыптасып, XIV ғасырдың басына – Алтын Орданың құлдырау дәуіріне дейін өмір сүргендігі байқалады.

Орта ғасырлардағы Батыс Қазақстан өңірінің қалалары туралы осы күнге дейін жетіп келген алғашқы жазба деректер Алтын Орда дәуіріне дейінгі заманға тиісті, бұл дәуірде оғыз мемлекеті, ал одан кейін қыпшақ бірлестігі өмір сүргенін тарихтан жақсы білеміз [18].

Жайық өзені аңғарындағы қалаларға тиісті ортағасырлық деректерге тоқталайық. Ахмет Ибн Фадланның «Еділ Булгариясына саяхат/Путешествия в Волжскую Булгарию» (X ғ.) және Абу Хамид аль-Гарнатидің «Шығыс және Орталық Еуропаға саяхат/Путешествие в Восточную и Центральную Европу» (XII ғ.) еңбектерінде Батыс Қазақстаннан өткен сауда және керуен жолдары, осы жерлерде орналасқан қалалар мен мекен орындар туралы жазба деректер келтірген [19].

Араб саяхатшысы Ибн Фадлан 921–922 жж. Халифат елшілігінің құрамында Еділ Булгариясына барған. Оның жүрген жолының бір тармағы Жайық өзені жағасынан өткен. Саяхатшының жазбаларын аударған белгілі шығыстанушы А.П. Ковалевский елшіліктің жүріп өткен жолдарының картасын жасаған. Ол Жайықтың Азиядан Еуропаға, солдан оң жағалауына өткелін Шаған мен Жайық өзендерінің қиылысатын жерінде өткенін атап кеткен. Қазір бұл жерде Орал қаласының ескі бөлігі орналасқан. Ибн Фадланның айтуынша бұл жерде X ғ. өз заманының өркениетті қала мәдениеті болғанын келтіреді [20].

Ортағасырларда Еділ мен Жайық аралығын мекендеген халықтар мен араб мемлекеттері арасында қарым–қатынас болғандығын басқа да дерек көздерінен білуге болады. Сол дәуірде–ақ, шығыстың географтары өңір туралы біршама мәліметтерге ие болған. 1154 ж. араб географы Ал-Идриси Руза деп аталған өзенді сипаттаған. Руза, сондай–ақ Даранд атауымен аталған өзендерді зерттеушілер – Жайық өзенімен баламалайды [20]. Сонымен қатар, біздің тақырыбымызға тиісті деректерді Рашид–ад–Диннің, Ибн–Саидтың, Абул–Фиданың еңбектерінде кездестіруге болады. XI ғ. халықтардың мекендеген орындары және олардың қандай шаруашылықпен айналысқаны туралы мәліметтерді Махмұт Қашқари «Дивану лұғат-ат-түрк» еңбегінде де баяндаған [21].

Алтын Орда дәуірінде біршама еуропалық зерттеушілер мен саяхатшылар өздерінің жазбаларында Жайық өзені туралы мәліметтерді атап өткен. Олардың ішінде Рим папасы Инокентий IV елшісі Джованни Плато Карпинидің (1249 ж.), Франция королі Людовик IX елшісі Гильом де Рубруктың (1253 ж.) еңбектері ерекше орын алады [22]. Қырым түбегінен Жайық өзені арқылы шығысқа апаратын жол торабын «Сауданың тәжірибесі/Практика торговли» деп аталатын еңбегінде, Франческо Бальдуччи Пеголотти жазған. Автор Таннан (Қырым түбегі) Сарайшыққа баратын жолының ерекшелігін, қандай тауарлар өтімді және жергілікті айналыста қандай ақша бірлігі болғандығы туралы мәліметтер жазып қалдырған [23].

1333 ж. Жайық өзенінен марокколық саяхатшы–саудагер Ибн Баттута өткен [24].

XIV ғ. Алтын Орданың гүлденген кезінде, Батыс Қазақстан өңіріне сауда қарым–қатынастарын орнату және миссионерлік жұмыстарын жүргізу, сонымен қатар Қарақорымға бару мақсатында көптеген еуропалық елшіліктер сапар шеккен. Осындай сапарлардың арасынан Джованни Мариньоллидің (1338–1353 жж.) [25], саудагерлер Франциско және Доминико Пициганилердің (1367 ж.) сапарларын айтсақ болады [26]. Олардың жазбаларында Жайық бойында бірнеше қалалардың, соның ішінде екі ірі қаланың болғандығы туралы дерек кездеседі. Католик миссионері Пасхалия 1336 ж. өз жазбасында Сарайшық қаласын белгілеп, оның солтүстігінде атсыз тағы бір қаланы

белгілеген. Арадан 30 жыл өткесін Пициганилер дәл осындай екі қала туралы дерек береді, біріншісі Сарайшық, ал оның солтүстігінде атсыз тағы бір қала бейнеленген [27].

Ұлы Ұлыс немесе Алтын Орда территориясын түгел қамтитын, ең толық карта – жоғарыда атап өткен ағайынды көпестер Франциско және Доменико Пициганилер жасаған картасы. Бұл картада, атап айтқанда, Каспий жағалауындағы Лаэти қаласынан шығысқа қарай, Жайық пен Еділ өзендерінің арасында бір қала жазу арқылы белгіленген. Оның солтүстігінде атаусыз тағы бір елді мекеннің белгісі көрсетілген. Мұнаралар бейнесінің үлкендігі мен үстінде желбіреген туына қарағанда, бұл қала ірі экономикалық әрі әкімшілік орталық болғандығын дәлелдейді [28]. Жайық өзені бойындағы алғашқы қаланы сенімді түрде Сарайшықпен сәйкестендіруге болады. Ал одан солтүстікке қарай орналасқан, аты көрсетілмеген екінші қаланы археологиялық материалдарға сүйене отырып Жайық қаласы деп жоруға болады. Қаланың атауы, бәлкім, Пициганилер жасаған картаның (1367 ж.) шамамен екі ғасырдан кейін, 1562 жылы Энтони Дженкинсон жасаған басқа танымал картада көрсетілген болуы мүмкін. Бұл картада Сарайшықтың жоғары жағында, Жайық өзенінің оң жағалауында «Shakafni» (Шакафни) атты қала кішілеу белгімен көрсетілген [29]. Дженкинсон мен Пициганилердің карталарын салыстыра келе және соңғы жылдары мамандар тарапынан қаланың табылып, зерттелуін ескере отырып, Дженкинсонның картасындағы ірі қаланың белгіленгені туралы пікір расталады.

1626 жылмен белгіленетін Джон Спидтің «Тартарияның жаңа картасы/Новая карта Тартарии» [John Speed...] картасында Шакашик қаласы берілген. Бұл карта ағылшын тарихшы картографы Ортелианың 1570 жылы жасалған картасының көшірмесі болуы мүмкін [30]. Жайық өзенінің жағасында Шакафни немесе Шакашик атымен берілген қала 1601 жылы Антверпен қаласында Ян Кербергиус шығарған «Ресей, немесе Московия/Россия, или Московия» картасында, сонымен бірге, 1608–1624 жылдары шыққан Хондиустың «Азия картасы/Карта Азии» картасында кездеседі [31].

1635 жылы голландық картографтар Виллем Янсон Блау мен Иоанн Блау шығарған «Блаудың Үлкен Атласы/Большой Атлас Блау» Атласында Шакашик қаласы көрсетілген [32].

Жоғарыда айтқанымыздай, X–XIV ғғ. саяхатшылардың, саудагерлердің және миссионерлердің шығармалары мен XVI–XVII ғғ. тиісті карталарда Еділ мен Жайық аралығында, соның ішінде Жайық өзені жағалауында бірқанша қалалар болғандығын көріп отырмыз. Бұл деректерде XIV ғ. Сарайшықтан басқа оның солтүстік бағытында, Жайық өзені бойында тағы да бір қала болғандығы тікелей аталған. Бұл қала тастан тұрғызылған ғимараттардан тұрып, қазіргі **Орал қаласының аумағында** орналасқаны сөзсіз. XVIII–XIX ғғ. орыс зерттеушілерінің еңбектері де Жайық өзені бойында орта ғасырларда қалалардың болғандығын растайды. Ең алғашқы орыс карталарының бірі болып есептелетін «Үлкен Сызба/Большой Чертеж» XVI ғ. аяғында жасалып, мемлекеттің барлық аумағын бейнелеген. Уақыт өте бұл карта жарамсыз болғасын түсініктемесін қоса жаңа сызба жасауға шешім қабылданды. Осылай «Үлкен Сызба Кітабы/Книга Большому Чертежу» картасы пайда болды [33]. Бұл туындының өзі бізге жетпеген, бірақ бірнеше тізімнен тұратын түсініктемесі жеткен. Оның ішінде Жайық өзенінің орта және төменгі ағысындағы географиялық нүктелер туралы мәліметтер жазылған. Карта және оның түсініктемесі ішінде қателіктері мен кемшіліктері жеткілікті, оның үстіне, әр жылдары түпнұсқасынан көптеген көшірмелер алынып жаңадан қателіктер енгізілген. Мысалы, Каспийдің солтүстік және шығыс жағалаулары белгісіз жерлер сатына кіргізілген. Бір картада Жайық өзені көптеген тармақты ірі өзен болса, ал басқасында кішігірім өзен ретінде берілген. Картада қазір бізге белгісіз Ризань қаласы

бейнеленген, ал оның солтүстігінде Шакашик орналасқан. Сондай ақ, сол уақытқа келіп қиралған Сарайшық та берілген [34].

1692 жылы Аврил тарапынан дайындалып жарық көрген картасында қазіргі Орал қаласы орнында Меджет деп аталған мекен бейнеленген, ал Жайық пен Елек өзендерінің құйылысында Солянский деген орын берілген. Түсініктемеде былай жазылған, «Жайықтың оң жағалауында Ноғай мен Алтын Орда, ал сол жағында Қалмақтар», ал *казактар* туралы ешқандай мәлімет жоқ. Дәл осындай деректі 1700 ж. жарық көрген француз астрономы Делилдің картасында да көреміз [35].

1748 жылы П.И. Рычковтың «Орынбор губерниясының топографиясы/Топография Оренбургской губернии» еңбегінде Жайық өзені бойында бірнеше қалалар өмір сүргендігі туралы мәліметтер беріледі. Автор бұл өңірде дамыған қалалар жүйесі туралы жазған. Олардың ғимараттары күйдірілген кірпіштен тұрғызылып, олар өзендерге жақын орналасқан ирригациялық жүйесіне ие, ал діни – ғибадаттық орындарының сипаты шығыс типтегі қалалар екенін дәлелдейді – деп атап өткен [36]. Қалалар бір–біріне жақын орналасып, ара қашықтығы бір немесе екі күндік жолды құраған. Сонымен қатар, Ресей зерттеушілерінің арасынан П.С. Палласты атап өткеніміз орынды. Ол сапармен өңірде үш рет болған. Сапар кезінде Атыраудан (Гурьев) Оралға дейін жүріп Жайық өзенін бойлап Бөкей Ордасын зерттеген. П.С. Паллас өз еңбегінде кездестірген екі қалашық туралы жазған. Біріншісі Жайық бойында орналасқан ежелгі бекініс туралы: «Киндели форпостынан 12 верст қашықтықта, Киндели өзені құйылысында жайласқан. Бекініс гректің П әріпі сияқты екі қатарлы болып жағаның оңтүстік бөлігінде ор мен үйіндісі болған. Бекініс ішінде құрылыстар сақталмаған» деп жазған. Кездестірген екінші қалашықтың қалдықтары Үлкен және Кіші Өзен аралығында болған. Бұл жерде П.С. Паллас тереңдігі бірнеше футтан тұратын көптеген арықтардың іздерін, үйлердің қалдықтары мен топырақ үйінділерді көріп, осы жерде бір кездері қала болған деген шешімге келген. Тұжырымдап айтқанда, П.С. Паллас, оған дейінгі басқа зерттеушілер сияқты Жайық өзені жағасында көптеген тарихи ескерткіштерді атап өткен. Ол ескерткіштерді қала мәдениетінің жәдігерлері деп түсіндірген [37].

Жоғарыдағы жазба және картографиялық деректерде *Шакафни*, *Шакашик* деген атпен ірі қаланың аты алғашқы рет А. Дженкинсонның картасында берілген. Қандай да бір өзге жұрттың адамы жергілікті халық тіліндегі сөз бен атауларды бұрмалауын тарихта көптеген мысалдармен айтуға болады. Мүмкін ол мәліметті алып тұрған кезінде дұрыс естімеуі әлде түсінбегені немесе жазба еңбегі әріптердің сай келмеуіне байланысты бұрмалануы мүмкін. Қазіргі кезде, *Шаган* деген топонимика сақталған. Лингвистикалық заңдылықтарға сүйенсек *Шакафни* немесе *Шакашик* атауының түбірі – *Шаган* екеніне ешқандай күман жоқ.

Жайық қаласы аумағында қазба жұмыстары кезінде ешқандай шайқас пен соғыстың ізі байқалмайды, тек темірден жасалған үш жебенің ұшы табылды, ал, архитектуралық құрылыстар мүлдем бұзылмаған, тек жаңа дәуірде құрылыс материалдарының басым көпшілігі қопарылып алып кетілген, сонымен бірге, қазба алаңынан тек бір мыс теңге табылды – бұл қала тұрғындарының өз еркімен бұл жерден көшіп кеткендігін болжамдатады. Жоғарыда айтылғандай, қала территориясын оңтүстіктен және оңтүстік–шығыстан Жайық өзені террасасының баурайы шектейді, оның қашықтығы 1–1,5 км, ал солтүстік-батысына қарай Желтау (Свистун гора) орналасқан, оның теңіз деңгейінен абсолюттік биіктігі 82 м, бұл табиғи бөгет ретінде орналасқан. Ортағасырлық жазба деректерде Жайық өзені көктемгі тасу мезгілінде «құтырған» екенін білеміз (Ибн Баттута, Ибн Фадлан). Сонымен қатар, ХХ ғ. 70–80 жж. Су мәселелері Институтының қызметкерлері А.Н. Варущенко басшылығында палеокезеңнен бастап ортағасырларға дейінгі Каспий теңізінің трансгрессия мен

регрессиясын зерттеген [38]. Оның қорытындысында, XV ғ. келіп Жайық өзені деңгейі өте жоғары көтерілгенін байқаймыз. Бұл қорытындылар, Жайық қаласының тұрғындары өзеннің су басуынан қауіптеніп 7–8 км солтүстік бағытқа қарай қоныс аударған деп болжамдауға келеді.

Қазіргі Орал қаласы аумағында ортағасырларда қаланың болғандығына бірнеше дәлелдерді атап өткеніміз орынды. Мысалы: 1990 жылы жергілікті өлкетанушы И. Смирнов Орал қаласының «татарская слобода» аумағынан қыш күйдіретін пештің қалдығы мен квадрат пішінді күйдірілген кірпіштер тапқан, сонымен қатар, сол жылдары және бір өлкетанушы А. Курлапов Михаил Архангел шіркеуі аумағынан Алтын Орда дәуіріне тиісті күйдірілген кірпіштер тапқан [27]. Өкінішке орай, бұл артефакттарға ғылыми тұрғыда зерттеліп баға берілмеген.

Кеңестік заманда Орал қаласының негізін 1613 жылы казактар салған деген тұжырым қалыптасып кеткен. Бұндай санның қайдан шыққанын нақты ешкім ғылыми тұрғыда негіздемейді. Осы 1613 жылы қалай пайда болды деген сұраққа мына құжаттар дәлел – 1962 жылы Орал қаласының бірнеше тұрғындары Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық комитеті атына қаланың 350 жылдығын атап өтуге хат жолдаған деген болжамдар бар. Ал, 1963 жылы 30 сәуірде Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық комитеті мен Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің №284 «Об ознаменовании юбилея 350–летия города Уральска» Қаулысы шықты. Бұл құжатта былай жазылған «1. Принять предложение Западно-Казахстанского крайкома и крайисполкома о проведении юбилея в связи с 350 летием города Уральска». Көріп отырғанымыздай, Орал қаласының іргетасы 1613 жылы салынды деген тұжырым сшқандай ғылыми қорытындысыз, осы құжаттың негізінде қабылданған [39].

Қорытынды. Жайық өзені алқабындағы ортағасырлық қала мәдениеті туралы ой пікірлерімізді қорытындылай келе, жазба деректер мен археологиялық мәліметтердің симбиоз жиынтығы аймақтың тарихи топографиясын, қоныстану тарихы мен қалалық мәдениеттің дамуын сипаттауға негіз болады.

Өңірдегі ортағасырлық қалалық мәдениеттің қалыптасуына және урбанизацияның дамуына отырықшы тайпалармен бірге көшпенділерде белсенді түрде қатысқан. Сонымен қатар, бұл тайпалардың этникалық құрамы біртекті болған немесе орта ғасырлардағы мемлекеттік құрылымдар шеңберінде біріккен тайпалар болған сияқты. Отырықшы және көшпелі мәдениеттердің біргеліктегі синтезі өңірдің тұрғындары қалыптастырған өркениеттің жетістіктері болып табылады. Жүргізілген зерттеу жұмыстары өңірде археологиялық ескерткіштердің молдығы және типологиялық алуан түрлілігін көрсетті. Ерекше тарихи-мәдени ареал ретінде жүйелі археологиялық зерттеулерді әрі қарай кешенді жүргізудің ғылыми маңызы зор.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Калменов, М.Д., Бижанова, А.Е. Топография и хронология средневековых поселений Западных регионов Казахстана [Текст] / М.Д. Калменов, А.Е. Бижанова // Генуэзская Газария и Золотая Орда. – Казань–Кишинев, 2019. – С. 237–261.

2 Тасмагамбетов, И., Самашев, З. Сарайшық [Текст] / И. Тасмагамбетов, З. Самашев. – Алматы: Берел, 2001. – 320 с.

3 Самашев, З., Бурнашева, Р., Базылхан, Н., Плахов, В. Сарайшық тиындары [Текст] / З. Самашев и др. – Алматы, 2006. – 184 б.

4 Самашев, З., Кузнецова, О., Плахов, В. Керамика Сарайчика [Текст] / З. Самашев, О. Кузнецова, В. Плахов. – Алматы: Археология, 2008. – 264 с.

- 5 Плахов, В.В., Калменов, М.Д., Кобланов, М. Некоторые результаты... [Текст] / В.В. Плахов, М.Д. Калменов, М. Кобланов // Маргулановские чтения-2021. – Алматы, 2021. – Т. 2. – С. 56–61.
- 6 Афанасьев, В.К. Отчёт о работе Гурьевского археологического отряда на поселении Актобе–Лаэти в 1991 г. [Текст] / В.К. Афанасьев // Архив Атырауского областного историко–краеведческого музея. – Л. 85.
- 7 Мерциев, М.С. Поселение XIII–XV веков... [Текст] / М.С. Мерциев // Культура древних скотоводов... – Алма-Ата, 1969. – С. 153–161.
- 8 Афанасьев, В.К., Бисенов, С.Б., Галкин, Л.Л. Исследование Золотоордынского города Лаэти [Текст] / В.К. Афанасьев, С.Б. Бисенов, Л.Л. Галкин // Археологические открытия 1977 г. / отв. ред. Б.А. Рыбаков. – М., 1979. – 511 с.
- 9 Калменов, М.Д., Касенов, М.С. Археологические изыскания на городище Актобе-Лаэти [Текст] / М.Д. Калменов, М.С. Касенов // Материалы междунар. науч.-практ. конф. – Атырау, 2017. – С. 59–63.
- 10 Калменов, М.Д., Бижанова, А.Е. Городище Актобе-Лаэти [Текст] / М.Д. Калменов, А.Е. Бижанова // Археология Приаралья. – 2019. – № 1 (79). – С. 122–131.
- 11 Байпаков, К.М., Смагулов, Е., Ахатов, Г. Городище Жайык [Текст] / К.М. Байпаков, Е. Смагулов, Г. Ахатов. – Алматы: Credo, 2006. – 222 с.
- 12 Калменов, М.Д. Объекты строительства на городище Жайык (XIII–XIV вв.) [Текст] / М.Д. Калменов // Вестник МИЦАИ. – 2013. – № 18. – С. 37–45.
- 13 Калменов, М.Д. Кирпичеобжигательная печь с городища Жайык [Текст] / М.Д. Калменов // Поволжская археология. – 2013. – № 4 (6). – С. 205–214.
- 14 Калменов, М.Д., Бижанова, А.Е. Об одном погребении, найденном на городище Жайык [Текст] / М.Д. Калменов, А.Е. Бижанова // Этнические взаимодействия на Урале: материалы междунар. науч. конф. (Челябинск, 28 сент. – 2 окт. 2015 г.) / отв. ред. А.Д. Таиров. – Челябинск, 2015. – С. 464.
- 15 Калменов, М.Д. Жайық қалашығы – ортағасырлық қала мәдениетінің ескерткіші [Текст] / М.Д. Калменов. – Орал: Полиграфсервис, 2016. – 101 с.
- 16 Калменов, М.Д., Бижанова, А.Е. Материальная культура городища Жайык [Текст] / М.Д. Калменов, А.Е. Бижанова // Археология Евразийских степей. – 2022. – № 1 (22). – С. 172–182.
- 17 Буниятов, З.М. Государство Хорезмшахов–Ануштегинов (1097–1231) [Текст] / З.М. Буниятов. – М.: Наука, 1986. – 251 с.
- 18 Ковалевский, А.П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана [Текст] / А.П. Ковалевский. – Харьков, 1956. – 347 с.
- 19 Большаков, О.Г., Монгайт, А.Л. Путешествие Абу Хамида ал–Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) [Текст] / О.Г. Большаков, А.Л. Монгайт. – М.: Наука, 1971. – 134 с.
- 20 Ал-Идриси. Материалы по истории Туркмении и туркмен [Текст]. Т. 1. VII–XV вв.: Арабские и персидские источники / под ред. С.Л. Волина и др. – М.; Л.: АН СССР, 1939. – 612 с. – (Труды Института востоковедения / Институт востоковедения АН СССР и Туркменский государственный научно-исследовательский институт истории. Источники по истории народов СССР; XXIX).
- 21 Махмуд ал–Кашгари. Диван Лугат ат-Турк [Текст] / пер. З.-А.М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
- 22 Джованни дель Плано Карпини. История монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествия в восточные страны. Книга Марко Поло [Текст] / пер. И.М. Минаев; вступ. ст., коммент. М.Б. Горнунга. – М.: Мысль, 1997. – 275 с.

- 23 Иософат Барбаро. Путешествие в Тану [Текст] / И. Барбаро // Барбаро и Контарини о России / подгот. текста, пер., коммент. Е.Ч. Скржинской. – Л.: Наука, 1971. – 161 с.
- 24 Ибрагимов, Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии [Текст] / Н. Ибрагимов. – М.: Наука, 1988. – 106 с.
- 25 После Марко Поло [Текст]. – М.: Наука, 1968. – 242 с.
- 26 Юрченко, А.Г. Каталонский атлас 1375 года: коды и символы [Текст] / А.Г. Юрченко // Степи Европы в эпоху средневековья. Золотоордынское время: сб. науч. работ / гл. ред. А.В. Евглевский; Донецкий нац. ун-т. – Донецк: ДонНУ, 2010. – Т. 8. – 511 с. – (Труды по археологии).
- 27 Кушаев, Г.А. Этюды древней истории степного Приуралья [Текст] / Г.А. Кушаев. – Уральск: Диалог, 1993. – 171 с.
- 28 Егоров, В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. [Текст] / В.Л. Егоров. – М.: Наука, 1985. – 248 с.
- 29 Рыбаков, Б.А. Русские карты Московии XV–XVI вв. [Текст] / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1974. – 111 с.
- 30 Кусов, В.С. Картографические труды Ортелия [Текст] / В.С. Кусов // Известия ВГО. – 1978. – Вып. 6. – С. 513–520.
- 31 De Jode, G., De Jode, C. Speculum orbis terrae [Text] / G. de Jode, C. de Jode. – Antwerp, 1593. – Atlas.
- 32 Vlaeu, J. Le Grand atlas... [Text] / J. Vlaeu. – Amsterdam, 1667. – 12 vol.
- 33 Книга Большому Чертежу [Текст] / под ред. К.Н. Сербиной. – М.: АН СССР, 1950. – 45 с.
- 34 Осипов, И.А. Рисунки в сочинениях... [Текст] / И.А. Осипов. – Сыктывкар, 2016. – 212 с.
- 35 Красникова, О.А. О карте Китая... [Текст] / О.А. Красникова // Материалы V междунар. конф. – Петропавловск-Камчатский, 2012. – С. 54–69.
- 36 Рычков, П.И. Топография Оренбургской губернии [Текст] / П.И. Рычков. – Уфа: Китап, 1999. – 312 с.
- 37 Паллас, П.С. Путешествие по разным местам... [Текст] / П.С. Паллас. – СПб.: Альфарет, 2007. – 108 с.
- 38 Варущенко, А.Н., Варущенко, С.И., Клиге, Р.К. Изменение режима Каспийского моря и бессточных водоемов в палеовремени [Текст] / А.Н. Варущенко, С.И. Варущенко, Р.К. Клиге. – М.: Наука, 1987. – 234 с.
- 39 Орал қаласының тарихы [Текст]. – Алматы: Liber, 2021. – 416 с.

REFERENCES

- 1 Kalmenov, M.D., Bizhanova, A.E. Topografiya i hronologiya srednevekovyh poselenij Zapadnyh regionov Kazakhstan [Topography and chronology of medieval settlements of Western regions of Kazakhstan]. Genuyezskaya Gazariya i Zolotaya Orda. Kazan–Kishinev, (2019): 237–261. – (In Rus)
- 2 Tasmagambetov, I., Samashev, Z. Sarayshyq [Saraishyk]. Almaty: Berel, (2001): 320 p. – (In Rus)
- 3 Samashev, Z., Burnasheva, R., Bazyllhan, N., Plahov, V. Sarayshyq tiyndary [Coins of Saraishyk]. Almaty, (2006): 184 b. – (In Kaz)
- 4 Samashev, Z., Kuznecova, O., Plahov, V. Keramika Saraychika [Ceramics of Saraichik]. Almaty: Arheologiya, (2008): 264 p. – (In Rus)
- 5 Plahov, V.V., Kalmenov, M.D., Koblanov, M. Nekotorye rezul'taty... [Some results...]. Margulanovskie chteniya-2021. Almaty, (2021): Vol. 2, 56–61. – (In Rus)

- 6 Afanas'ev, V.K. Otchet o rabote Gur'evskogo arheologicheskogo otryada na poselenii Aktobe–Laeti v 1991 g. [Report on the work of the Guryev archaeological expedition at the Aktobe–Laeti settlement in 1991]. Arhiv Atyrauskogo oblastnogo istoriko–kraevedcheskogo muzeya. L. 85. – (In Rus)
- 7 Merschiev, M.S. Poselenie XIII–XV vekov... [Settlement of the 13th–15th centuries...]. Kul'tura drevnih skotovodov... Alma-Ata, (1969): 153–161. – (In Rus)
- 8 Afanas'ev, V.K., Bisenov, S.B., Galkin, L.L. Issledovanie Zolotoordynskogo goroda Laeti [Study of the Golden Horde city Laeti]. Arheologicheskie otkrytiya 1977 g. Moscow, (1979): 511 p. – (In Rus)
- 9 Kalmenov, M.D., Kasenov, M.S. Arheologicheskie izyskaniya na gorodishche Aktobe-Laeti [Archaeological research at the Aktobe-Laeti settlement]. Materialy mezhdunar. nauch.-prakt. konf. Atyrau, (2017): 59–63. – (In Rus)
- 10 Kalmenov, M.D., Bizhanova, A.E. Gorodishche Aktobe-Laeti [The Aktobe-Laeti settlement]. Arheologiya Priaral'ya, (2019): No 1 (79), 122–131. – (In Rus)
- 11 Baipakov, K.M., Smagulov, E., Ahatov, G. Gorodishche Zhaiyk [Zhaiyk settlement]. Almaty: Credo, (2006): 222 p. – (In Rus)
- 12 Kalmenov, M.D. Ob"ekty stroitel'stva na gorodishche Zhaiyk (XIII–XIV vv.) [Construction objects at the Zhaiyk settlement (13th–14th centuries)]. Vestnik MICAI, (2013): No 18, 37–45. – (In Rus)
- 13 Kalmenov, M.D. Kirpicheobzhigatel'naya pech' s gorodishcha Zhaiyk [Brick kiln from the Zhaiyk settlement]. Povolzhskaya arheologiya, (2013): No 4 (6), 205–214. – (In Rus)
- 14 Kalmenov, M.D., Bizhanova, A.E. Ob odnom pogrebenii, najdenom na gorodishche Zhaiyk [On a burial found at the Zhaiyk settlement]. Chelyabinsk, (2015): 464. – (In Rus)
- 15 Kalmenov, M.D. Zhaiyk kalashygy – ortagasyrlyk kala madenietinin eskertkishi [Zhaiyk settlement – a monument of medieval urban culture]. Oral: Poligrafservis, (2016): 101 b. – (In Kaz)
- 16 Kalmenov, M.D., Bizhanova, A.E. Material'naya kul'tura gorodishcha Zhaiyk [Material culture of the Zhaiyk settlement]. Arheologiya Evrazijskih stepej, (2022): No 1 (22), 172–182. – (In Rus)
- 17 Bunyatov, Z.M. Gosudarstvo Horezmshahov–Anushteginov (1097–1231) [The State of Khorezmshahs–Anushteginov]. Moscow: Nauka, (1986): 251 p. – (In Rus)
- 18 Kovalevskij, A.P. Kniga Ahmeda Ibn Fadlana [The Book of Ahmad Ibn Fadlan]. Har'kov, (1956): 347 p. – (In Rus)
- 19 Bol'shakov, O.G., Mongait, A.L. Puteshestvie Abu Hamida al–Garnati... [Journey of Abu Hamid al-Garnati...]. Moscow: Nauka, (1971): 134 p. – (In Rus)
- 20 Al-Idrisi. Materialy po istorii Turkmenii i turkmen [Materials on the history of Turkmenistan and Turkmens]. Moscow–Leningrad, (1939): 612 p. – (In Rus)
- 21 Mahmud al–Kashgari. Divan Lugat at-Turk [Compendium of the Turkic Dialects]. Almaty: Daik-Press, (2005): 1288 p. – (In Rus)
- 22 Dzhovanni del Plano Karpini. Istoriya mongalov. Gil'om de Rubruk. Puteshestviya v vostochnye strany. Kniga Marko Polo [History of the Mongols. Travels to Eastern Countries. The Book of Marco Polo]. Moscow: Mysl', (1997): 275 p. – (In Rus)
- 23 Iosofat Barbaro. Puteshestvie v Tanu [Journey to Tana]. Leningrad: Nauka, (1971): 161 p. – (In Rus)
- 24 Ibragimov, N. Ibn Battuta i ego puteshestviya po Srednej Azii [Ibn Battuta and his travels in Central Asia]. Moscow: Nauka, (1988): 106 p. – (In Rus)
- 25 Posle Marko Polo [After Marco Polo]. Moscow: Nauka, (1968): 242 p. – (In Rus)

- 26 Yurchenko, A.G. Katalonskij atlas 1375 goda: kody i simvoly [Catalan Atlas of 1375: codes and symbols]. Donetsk: DonNU, (2010): Vol. 8. – (In Rus)
- 27 Kushaev, G.A. Etyudy drevnej istorii stepnogo Priural'ya [Studies on the ancient history of the steppe Ural region]. Uralsk: Dialog, (1993): 171 p. – (In Rus)
- 28 Egorov, V.L. Istoricheskaya geografiya Zolotoj Ordy v XIII–XIV vv. [Historical geography of the Golden Horde in the 13th–14th centuries]. Moscow: Nauka, (1985): 248 p. – (In Rus)
- 29 Rybakov, B.A. Russkie karty Moskovii XV–XVI vv. [Russian maps of Muscovy of the 15th–16th centuries]. Moscow: Nauka, (1974): 111 p. – (In Rus)
- 30 Kusov, V.S. Kartograficheskie trudy Orteliya [Cartographic works of Ortelius]. Izvestiya VGO, (1978): Issue 6, 513–520. – (In Rus)
- 31 De Jode, G., De Jode, C. Speculum orbis terrae [Mirror of the World]. Antwerp, (1593): Atlas. – (In Eng)
- 32 Blaeu, J. Le Grand atlas... [The Grand Atlas]. Amsterdam, (1667): 12 vol. – (In Eng)
- 33 Kniga Bol'shomu Chertezhu [The Book of the Great Map]. Moscow: AN SSSR, (1950): 45 p. – (In Rus)
- 34 Osipov, I.A. Risunki v sochineniyah... [Drawings in works...]. Syktyvkar, (2016): 212 p. – (In Rus)
- 35 Krasnikova, O.A. O karte Kitaya... [On the map of China...]. Petropavlovsk-Kamchatsky, (2012): 54–69. – (In Rus)
- 36 Rychkov, P.I. Topografiya Orcnburgskoj gubernii [Topography of the Orcnburg province]. Ufa: Kitap, (1999): 312 p. – (In Rus)
- 36 Pallas, P.S. Puteshestvie po raznym mestam... [Journey through various places...]. Saint Petersburg: Al'faret, (2007): 108 p. – (In Rus)
- 38 Varushchenko, A.N., Varushchenko, S.I., Klige, R.K. Izmenenie rezhima Kaspijskogo morya... [Changes in the regime of the Caspian Sea...]. Moscow: Nauka, (1987): 234 p. – (In Rus)
- 39 Oral kalasynyn tarihy [History of the city of Oral]. Almaty: Liber, (2021): 416 b. – (In Kaz)